

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VIII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ө. Тарақ, А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі),
И. Өзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пісір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Авторлар:

Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, **Т. Кәкішев**, З. Бисенғали,
З. Сейітжанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай,
М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ. Мәдібаева**

А 13 **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. VIII том. Пәнаралық зерттеу /
Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, **Т. Кәкішев**, З. Бисенғали, З. Сейіт-
жанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай, М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов; жауапты ред. Қ. Мәдібаева; жал-
пы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
– 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

VIII томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын пәна-
ралық зерттеудің нәтижелері көрініс тапқан. Онда Абайдың ілімі, әдеби мұрасы, абайтану
тарихы, ақын шығармашылығында негізделген құндылықтардың негіздері, пайымдау
мен бағалау жүйесі, білім концепциясы, поэтикасы, шындық және шығармашылық
қиял, мазмұн мен пішін секілді мәселелер қоғамның интеллектуалдық және тұрақты
дамуымен сабақтас қарастырылған.

Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай өлемін терең та-
нуға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерт-
теу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

© Авторлар ұжымы, 2016
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

IV тарау

АБАЙ ЖӘНЕ БИЛЕР СӨЗІ

1

Билер сөзі, билер дәуірінің әдебиеті – қазақ сөз өнерінің аса бай саласы. Онда халықтың дәстүрлі дүниетанымы мен мәдениеті, әдебі мен әдеті, шешендік өнері мен даналығы, тарихы өзара тұтасып, бірбүтін құбылыс ретінде көрініс тапқан. Өзара тұтасқан бірбүтін осы құбылыстың өзегі – шешендік өнер. Шешендік өнер – синкретті өнер. Синкреттілік – қазақ шешендік өнерінің айрықша дара қасиеті. Қазақ шешендік өнерінің туып-қалыптасуы мен дамуында қазақ халқының байырғы дүниетанымының, дәстүрлі көзқарасының барлық категориялары көрініс тапқан. Қазақ халқының байырғы дүниетанымының, дәстүрлі көзқарасының іргелі категориялары қатарында мыналарды атап өткен орынды болмақ: жақсылық пен жамандық; әділеттілік пен әділетсіздік; ақиқат пен жалған; шын мен өтірік; даналық пен надандық; махаббат пен зұлымдық, т.б. Мұндай күрделі категориялар деңгейіндегі құбылыстар күрделі және бірбүтін болмысымен ерекшеленеді, соған орай белгілі бір ғылым саласы шеңберінде емес, бірнеше ғылым салаларының тоғысында, пәнаралық деңгейде қарастырып, зерттеуді талап етеді.

Зерттеу барысында билер сөзінің, шешендік өнердің арғы-бергі тарихында бірқатар теориялық пікірлер, жалпыға ортақ қағидалар туып, қалыптасқаны пайымдалды. Сол қағидалар жүйесін түзуге негіз болған белгілер түгелдей қазақ сөз өнерінде, билер сөзінде бары анықталды. Қазақ шешендік өнерінің шығу тегін, қалыптасу, даму кезеңдерін сараптау барысында тұжырымдалған маңызды ойлардың және бір саласы скиф Анахаристің даналық сөздері мен қазақ шешендік өнері, Абайдың даналығы

арасындағы танымдық тектестік пен пішіндегі үндестік туралы. Бірінші ұстаз Аристотельдің, екінші ұстаз әл-Фарабидің, үшінші ұстаз Ибн Синаның шешендік өнер, силлогизм саласындағы іргелі зерттеулерінде негізделген қағидалардың қазақ шешендік өнеріне, Абайдың ақындық өрнегіне жалғасып жатқан өнімді өзегін барлау зерттеудің бағалылығын арттыра түсетін мәдени-әлеуметтік маңызы зор жетістіктер қатарына жатады.

Қазақ шешендік өнерінің байырғы бастау көздерін, қалыптасу жолдарын, танымдық мәнін, тегі мен түрін, көркемдік эстетикалық әлемін, мазмұны мен пішінін, жекелеген тұлғаларының шығармашылығын монографиялық зерттеу деңгейінде толық пайымдап шығу оңай емес. Зерттеуде шешендік сөз табиғатын таразылаудан туған ойлар мен пікірлер, біздің пайымдауымызша, шешендік өнер ғана емес, сонымен бірге тұтастай сөз өнерінің болмыс-бітімін, ішкі-сыртқы сыр-сымбатын байқап-бағдарлау үшін, қазақ сөз өнеріне негіз болған басты рухани құндылықтарды, Абайдың ілімін тану үшін маңызды.

Зерттеу барысында қазақ шешендік өнері теориясының негіздерін анықтау қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірінен Абайға дейінгі даму тарихындағы басты рухани құндылықтар жүйесін тануға жол ашатыны туралы тұжырым негізделді. Билер дәуірінің, шешендік өнер өрге жүзген кезеңнің жетістіктерін жете меңгеріп, билікте де, шешендікте де кемел деңгейге көтерілген, «қара сөзге қазаққа дес бермеген» соңғы шығармашылық тұлға Абай екендігі негізделді. Қазақ шешендік өнерінің негізін білу Абайды танудың, Абайдың ілімін түсінудің басты алғышарты болып табылатыны дәйектелді.

Қазақ шешендік өнері байырғы қазақ қоғамында адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың барлық салалары бойынша қалыптасқан өлшем мен мөлшер үлгілерін негізге алды және олардың сақталуына, дамуына, жетілуіне ықпал етті. Қоғамдық сананың, ғылым мен білімнің жетістіктері шешендік өнердің кемелденуіне негіз болды, шешендік өнердің жетістіктері қоғамдық сананың, ғылым мен білімнің барлық салаларының дамуына ықпал етті. Бүгінде әрқайсысы дербес ғылымға айналған сөз өнері, заң, философия, педагогика, психология, логика, этика, эстетика,

дінтану, мәдениеттану, тарих, этнография секілді ғылым салаларының қазақ қоғамындағы түпнегізі қазақ сөз өнерінен, оның ішінде қазақ шешендік өнерінен басталады.

Айтылған жайлардан мынадай ой тұжырымы өріліп шығады:

а) қазақ шешендік өнері дәстүрлі қазақ қоғамында қоғамдық санның жетекші саласы болды; ә) қазақ шешендік өнері дәстүрлі қазақ қоғамында әлеумет өмірінің барлық саласына ықпал етті; б) қазақ шешендік өнерінің басты рухани құндылықтары, амалдары мен тәсілдері қазақ халқының сөз өнерінің, философиялық ойлары мен логикалық қисындарының, этикалық өлшемдері мен эстетикалық ұстанымдарының қайнар көзі әрі кейінгі дамуының негізі қызметін атқарды; в) қазақ шешендік өнері шығармашылық тұлғалардың көркемдік шеберлігі мен поэтикалық ойлауының қалыптасуы мен дамуына әсер етті.

Қазақ хандығы дәуірінде, билер әдебиетінде шешендік өнер өз дамуының кемел деңгейіне көтерілді. XX ғасырға дейінгі қазақ сөз өнерінде шешендік өнердің мақтау сөз, даттау сөз, ақыл-кеңес сөз секілді дәстүрлі жанрлық түрлері ақындық толғаудың басты үлгісіне айналды. Қазақ шешендік өнері қазақ ақындары үшін үйрену, жетілу, кемелдену мектебі болды. Қазақтың белгілі ақындары мен жырауларының қатарында бұл мектептен өтпегені, одан үйренбегені жоқ. Қазақ шешендік өнері Абайдың ақындық, азаматтық қалыптасуы мен кемелденуіне де зор ықпал етті. Абайдың ақындық, азаматтық ұстанымдарының, жалпыадамзаттық рухани асыл ойларының қалыптасуы мен кемелденуінің қайнар көздері қатарында қазақ шешендік өнерінің орны мен қызметі айрықша маңызды.

Қазақ шешендік өнерінің тарихы мен теориясы туралы еңбектерде айтарлықтай мол және маңызды ойлар жинақталған. Қазақ шешендік өнері қазақ сөз өнері туралы ғылымда едәуір қарастырылды, зерттелді. А. Байтұрсынов шешендік өнердің теориялық мәселелерін сараптады, ғылым мен тәжірибе үшін маңызды тұжырымдар, қағидалар қалыптастырды. Сәкен Сейфуллин, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов қазақ шешендік өнерінің көркем әдебиет жүйесіндегі орнын, маңызын заман талабы тұрғысынан бағалады. Балтабай Адамбаев, Нысан-

бек Төрехұлов, Серік Негимов және басқа авторлардың шешендік өнердің жалпы мәселелері, шешен шығармашылығы туралы еңбектері шешендік өнердің тарихы мен теориясы саласындағы елеулі жетістіктер болды. Біздің ғылыми жетекшілігімізбен бірнеше кандидаттық диссертация қорғалды. Оларда қазақ шешендік өнері ауыз әдебиетінің үлгісі емес, дара тұлғалардың шығармашылығы екендігі туралы қағида негізделді.

С. Сейфуллин қазақ шешендік өнерін жасаушылар ретінде билерді таныды да, қазақ шешендік өнерін билер дәуірінің әдебиеті деп бағалады. Бұл пікірдің маңызы зор. С. Сейфуллиннен кейінгі кезеңдерде қазақ шешендік өнерін, билер дәуірінің әдебиетін билер атынан арылту туралы саяси қағида орнықты. Соған байланысты қазақ сөз өнерінің осы бір бай, айрықша құнды саласын халық ауыз әдебиеті ретінде танып, осы ұстаным тұрғысынан зерттеуге тура келді.

Қазақ сөз өнерінің дамуында ақындар мен жыраулардың орны аса үлкен, оларды «дара ақындар» деп танып, әдебиетіміздің ірі шығармашылық тұлғалары қатарында қабылдадық. Мұндай қағиданың әлеуметтік маңызы үлкен болды. Сөз өнері туралы ғылымда, қоғамдық санада кәсіби әдебиет, кәсіби шығармашылық тұлға, біздің заманымызға ауызекі түрде жеткен әдеби мұра авторлары туралы жаңа қағида қалыптасты. Ал шешендік өнерді мұндаға дейін ауыз әдебиетінің үлгісі деп қарастырып келдік, оны жасаушылардың авторлығын, олардың шығармашылық болмысын ғылыми негізде пайымдау кешеуілдей берді. Шешендік өнер туралы С. Сейфуллиннің қағидасы жаңартылмады, дамытылмады. Негізінде, С. Сейфуллиннің қазақ шешендік өнерінің негізінде билер шығармашылығы, билер дәуірінің әдебиеті туралы ұсынған қағидасының өткен тарих үшін де, қазіргі заман үшін үлкен мәні бар. Билер дәуірі әдебиетінің жасаушыларын билер мен шешендер деп тануда батылдық та бары рас. С. Сейфуллиннің тұсында мұндай ой айту, зерттеу еңбек өзегі ретінде осындай ойды таңдап алу кеңестік идеология сақшылығының тарапынан билерді, билер дәуірін ұлықтаумен парапар саяси қателік ретінде қабылданды.

Шешендік өнер туындыларының туу тарихы, оларды жасаушылардың шығармашылық еңбегінің басты сатылары – күр-

делі, әйтсе де тануға, пайымдауға болатын құбылыстар. Оларды арнайы зерттеудің мәдени-әлеуметтік маңызы зор.

Шешендік өнер туындыларының туу тарихы, оларды жасаушылардың шығармашылық еңбегінің үдерістері аясында мынадай кезеңдерді даралап көрсетуге болады: а) шешендік сөздің пәнінің анықталуы; ә) шешендік сөздің пәні айналасында тиісті жағдайдың, ахуалдың айқындалуы; б) белгілі оқиғалар, құбылыстар арасындағы байланыстардың сарапталуы; в) шешеннің немесе бидің дау үстінде ұстанатын тұрғысының, мақсаты мен міндеттерінің белгіленуі; г) шешеннің сөйлеу мәнері мен машығының, әдісі мен тәсілінің байыпталуы; д) шешеннің немесе бидің айтар ойының баршаға бірдей міндетті өлшемдерге сай саралануы; е) шешеннің немесе бидің билік шешімінің әсерлілігі және дәлелді түйінделуі, т.б. Осы сатылардың әрқайсысының ерекшеліктерін анықтау және олардың өзара арақатынасын, сабақтас желілерін саралау шешен еңбегінің шығармашылық болмысын, шешен тұлғасының шығармашылық табиғатын тану мен танытуға жол ашады.

Қазақ шешендік өнерін жасаушылардың, билер мен шешендердің дәстүрлі қазақ қоғамындағы, дәстүрлі билік жүйесіндегі орны, қызметі айрықша болғаны белгілі. Мұндай билеу жүйесінде билікке жету, билік айту, би болу бірнеше факторларға тәуелді болғанын есте ұстау керек. Билікке жету жолындағы біліктілік сатыларының қатарында әділ, дәлелді, шешен сөйлеудің орны ерекше. Ал әділ, дәлелді, шешен сөйлеу кәсіп қана емес, өнер екені анық. С. Сейфуллиннің қазақ шешендік өнерін билер әдебиеті деп тануының негізінде осындай мәніс болды. Айтылған жайлардың негізінде қазақ шешендік өнері мен оның жасаушыларын кеңестік дәуірде бір-бірінен ажыратып, айырып тастаудың жолсыздығы, жөнсіздігі көзге түседі. Бұл жағдайды түзеу, шешендік өнерді жасаушылардың шығармашылық тұлғасын тану еліміздің мемлекеттік тәуелсіздігі жағдайында жүзеге асты. Шешендік сөз бен оның авторы арасындағы жаттық жойылды. Қазақ шешендік өнері қазақ әдебиетінің тарихынан өзіне тән орнын алды. Қазақ шешендік өнерін жасаушы билер мен шешендер қазақ сөз өнерін жасаушы шығармашылық тұлға ретінде қабылданды. Осы ұстаным негізінде магистерлік, кандидаттық, докторлық диссер-

тациялар қорғалды, мамандар дайындалды, зерттеу еңбектер, оқу құралдары жазылды, оқу пәндері өндіріске енгізілді.

Сөз өнерінің маңызы мен мәні адамзат қоғамының қай дәуірінде де үлкен болғаны дау тудырмайды. Ал сөз құлақ құрышын қандыру үшін ғана айтылмай, белгілі бір шиеленіскен дау, талас, тартыс үстінде айтылса және шешілмеген түйінді дүйім жұрттың алдында бидің бір ауыз сөзі шешетін болса, сол шешімге дауласушы, таласушы, тартысушы екі жақтың екеуі бірдей іштей разы болатын болса, онда мұндай сөзді сөз деп қана қою жеткіліксіз. Шешендік өнердің сөз өнерінің бір түрі, әдебиеттің айрықша жанрлық үлгісі ретіндегі ерекшелігі осы арнада көрініс табады: шешендік сөз – әділетті, әсерлі, дәлелді, жүйелі сөз.

Қазақ шешендік өнерінің тарихы тереңде. Қазақ хандығы дәуірі – қазақ шешендік өнерінің өз алдына дара өнер түрі ретінде дамуының кемел кезеңі. Оның алдындағы Алтын Орда кезеңінің сөз өнері құрамында Жиренше шешеннің сөздері ерекше дараланады. Осы кезеңнің аса ірі тұлғасы Едігенің шешендік өнері мен билік шешімі де қазақ шешендік өнерінің тарихындағы үлкен байлық. Ш. Уәлихановтың Едіге туралы ел аузынан жазып алған жырлары мен аңыз-әңгімелерінің желісінде, зерттеулерінде Едігенің шешендік өнері мен билік шешімдері лайықты сипатталған және жақсы бағаланған. Одан әріге барсақ, ежелгі әдебиет ескерткіштерінің арнасында шешендік өнердің жақұттай жарқыраған жарқын үлгілері көзге түседі. Тарих тереңіне тағы да тереңдей түскен жағдайда, қазақ шешендік өнерінің ерен тұлғалары алдында Лұқман хәкім (Дәуіт пайғамбардың (с.а.с.) тұсы), Анахарсис (б.д.д. VI ғасыр) бары белгілі болады.

Қазақ шешендік өнерінің теориясы саласында да іргелі еңбектер, ірі шығармашылық тұлғалар болған. Әбу Насыр әл-Фарабидің «Риторика», «Силлогизм», «Өлең өнері туралы», «Өлең өнерінің канондары туралы трактат» және басқа әлеуметтік-этикалық, логикалық, философиялық трактаттары, өнер мен ғылым салалары, сөз өнері, оның ішінде шешендік өнер заңдылықтары туралы еңбектері – әлемде теңдесі жоқ ғылыми құндылықтар.

Өнер алуан түрлі. Әр өнердің өзіне тән пәні, мақсаты, амалдары мен құралдары, тектері мен түрлері, соған сай мүмкінші-

ліктері болады. Шешендік өнердің де өзіне тән пәні мен мақсаты, амалдары, тектері мен түрлері, құралдары, ерекшеліктері бар. Шешендік өнер теориясында бұл салалардың әрқайсысы арнайы қарастырылады.

«Өнер алды – қызыл тіл», – дейді қазақ халқы. Бұл – өте ерте дәуірлерде туып, бүгінгі күнге дейін мәнін жоймай, мағынасын жоғалтпай келе жатқан даналық сөз. «Қызыл тіл» ұғымының шығу тегін халықтың әдет заңының қоғамдық-әлеуметтік қызметімен байланысты іздеген дұрыс. «Қызыл тіл» ұғымы отыз тістің ортасында тұрған кәдімгі тілдің түр-түсін білдірмейді. Ол өлең сөзге де тікелей қатысты емес. Абайдың «Сегіз аяғында»:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған.
Қиудан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған... [1, 117], –

секілді сипаттамалар қызыл тілдің қасиеттері туралы айтылғаны дау тудырмайды.

Қызыл тіл деп тыңдаушы жұрттың жүрегін тербеп, ойын толқытып, бойын балқытып, мейірін қандыратын, сөйтіп өз дегеніне иландырып, айтқанына көндіретін тілді айтамыз. Ал тыңдаушысының жүрегін тербеп, ойын толқытып, бойын балқытып, мейірін қандыру, сөйтіп өз дегеніне көндіру – шешендік өнердің қызметі. Айтылған жайлардың негізінде мынадай пікір түюге болады: шешендік өнер дегеніміз – тыңдаушы жұрттың жүрегін тербеп, ойын толқытып, бойын балқытып келіп, мейірін қандыру, сөйтіп айтқанына иландырып, дегеніне көндіру өнері. Осы пікірді негізге алғанда, «қызыл тіл» дегеніміз шешендік өнер дегеніміз болып шығады. Абай «өткірдің жүзі, кестенің бізі», «толғауы тоқсан қызыл тіл» дегенде, шешендік сөзді, шешендік өнерді негізге алған.

Белгілі бір жайдың дұрыстығын не бұрыстығын дәлелдеу, жұртты соған иландыру, сендіру ғылымда да бар. Шешендік өнердің жұртты өз дегеніне иландыруы мен сендіруі ешқандай ғылым саласының иландыруы мен сендіруіне ұқсамайды. Ғылым саласы өзінің аясынан тыс нәрселер мен құбылыстарды қарасты-

ра алмайды. Басқа өнер түрлерінің ешқайсысы жұртты өз дегеніне сендіруді, иландыруды көздемейді. Шешендік өнердің белгілі бір жайдың дұрыстығын дәлелдеуінің, жұртты соған иландыруы мен сендіруінің тек қана өзіне тән аясы, амалдары, құралдары болады. Сондықтан шешендік өнер теориясының пәні де ерекше. Ол ешбір өнер түрінің, ешбір ғылым саласының зерттеу пәніне ұқсамайды.

Шешендік өнер қазақтың дәстүрлі танымында өнер біткеннің алды болып есептелген. Халықтың ілкіден келе жатқан: «Өнер алды – қызыл тіл», – деген даналық сөзін осы тұрғыда қабылдау керек. Халықтың дәстүрлі қоғамында биік бағаланған өнер түрлері қатарында ән өнері, күй өнері, би өнері, сөз өнері, сондай-ақ қол өнері түрлері кең таралғаны белгілі. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән құралдары, амалдары бар. Шешендік өнер құралы жағынан сөз өнерімен тектес. Мақсаты, амалы жағынан шешендік өнердің тек өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Сонымен қатар шешендік өнер – ғылым мен өнер салаларының бәрімен де сабақтасып, салаласып жатқан өнер түрі.

Тіл білімі, сөз өнері туралы ғылым салаларының зерттеу пәні нақты: тілдік қызмет нәтижелері. Шешендік өнерді зерттеудің пәні де осындай. Бірақ шешендік өнерді зерттеуде едәуір өзгешелік бар. Шешендік өнерді зерттеу жұмысы шешеннің нені, қашан, қайда және қалай айтатынын (сөйлетінін) анықтауға, саралап, сараптауға бағытталады. Соған орай шешендік өнер туралы ғылымда шешеннің шешендік дау, айтыс үстінде нені, қашан, қайда және қалай айтатыны немесе сөйлейтіні қарастырылады деп білу керек. Солай бола тұра шешендік өнер туралы ғылымда өткен дәуірлерде өмір сүрген шешендердің сөйлеген сөздері де зерттелетінінде сөз жоқ. Сондықтан шешеннің нені, қашан, қайда және қалай сөйлегенін зерттеу де шешендік өнер теориясының негіздерін тануға қызмет етеді.

Билер әдебиетінің мазмұнын түзетін шындық құбылыстардың мәні би мен билік арқылы ашылады. Сондықтан дәстүрлі қоғамда бидің жеке тұлғасына, биліктің әділеттілігіне айрықша көңіл бөлінген. Халық әділдігіне сенбеген адам би болып, билік жасай алмаған, алды ала, билігі әділетсіз бидің алдына теңдік сұрап ешкім

бармаған. Халық әділ би ретінде таныған кісі өтірікке, жалғанға жол бермеген, өзі де әділеттен таймаған.

Би болу, әділ билік шешім шығару әркімнің қолынан келмейді. Абай өз тұсындағы билердің ісіне қарап: «Билік деген біздің қазақтың ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді, – дейді. – Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның «Күл төбенің басында күнде кенес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына тартымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ» [2, 133]. Абайдың талабы би болатын кісінің кәсіби білім деңгейіне байланысты қойылған. Қазақтың әдет заңын жете білу және оны заман шындығынан туған жаңа қағидалармен ұштастыру Абай тұсында би болып сайланған кісілердің де бәрінің қолынан келе бермеген.

Абайдың би мен билік жайында айтқан бір қағидасы билік шешім шығарушы билердің санына байланысты: «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады», – деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз». Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке... сайланса...» [2, 133].

Абайдың би мен билік туралы пікірі «қазақ жайын жақсы білетін бұрынғы адамдардың айтқанына» және өзінің тұсындағы жағдайға негізделген. Билік шешімді бір емес, жұп емес, үш бидің ғана қабылдауы туралы талап – Абайдың заман сипатына лайықты ойлап тапқан қисыны. Мұндай жағдайда бидің билік шешімі, белгілі дәрежеде, ұжымдық сипат алады, оның үстіне үш бидің үшеуінің де белгілі бір билік шешім қабылдаудағы көзқарасы, жауапкершілігі ел алдында ашық, жария түрде көрініс табады. Абай сонымен бірге билік шешімді қабылдауға қатысушы билерді көбейтуге қарсы. Оның мынадай себебі бар: ел ішінде «толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі аз, яки тіпті жоқ» жағдайда билік шешім шығарушы билердің санын көбейту қатерлі, қауіпті деп біледі. Бұл ойын ол «Отыз жетінші сөзінде» тарих-

тың терең қойнауында қалған сот билігі негізінде ашады: «Сократқа у ішкізген, Ионна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол – көп...» [2, 183]. Сот барысында айыптаушылардың Сократқа қойған айыптарының бірі де анықталмайды және дәлелденбейді. Соған қарамастан 501 адамнан тұратын сот дауыс бергенде, Сократты өлім жазасына кесу туралы үкімді қолдаушылар отыз дауысқа басым болып шығады. Айыбы анықталмаған, қылмысы жасағаны дәлелденбеген Сократты өлім жазасына кесу туралы билік шешімді бір немесе жұп, ия болмаса үш би емес, халық санына сәйкес елдің әр аумағынан алынған және заң, сот ісін білмейтін түрлі кәсіптегі түрлі кісілерден тұратын сот мүшелері басым дауыспен қабылдағаны Абайдың осындай ащы ой айтуына негіз болған.

Дәстүрлі қазақ қоғамында қайсы бір билер әділетсіз билік айтпауға өзіне-өзі серт беретін болған. М.Ж. Көпейұлының баяндауында Едіге бидің басынан осындай бір жай өтеді. Бір билік үстінде бір ауыз өтірік айтқанда, отырған жұрт ду қолдап, билер шығарған шешіміне сол сөзді ілік қылған екен. Сол сөзінің мәнісін Едігенің өзі оңашаланғанда серіктеріне былай түсіндіріпті: «Енді мен көпке бармаймын! Өмірімде бір ауыз өтірік айтқан емес едім. Мына ақсақал осы көптің алдында құр қайтса, тауы шағылып, ажары мұқап қалады ғой деп айтып едім» [3, 138]. Осыдан үйіне келісімен-ақ Едіге би жан тәсілім етеді. Дәстүрлі қоғамда пайда ойламай, ар ойлаған бидің серттен таюының, әділеттен таюының салмағы осындай болған. Би әділет жолынан таймауға тиіс. Билік шешім әділетті болуға тиіс.

Ә. Бөкейхан «Би һәм билік» атты мақаласында би мен биліктің дәстүрлі қазақ қоғамы мен қазақтың орысқа қараған шағындағы сипатын салыстырып талдай отырып, өз дәуірінің көкейкесті деген бірсыпыра мәселелерін көтереді. Ол: «Би әділ болмай, жұрт оңбақ емес» [4, 194], – деп тұжырым жасады. Осы ойына негіз ретінде автор Германия, Англия биі мен билігіне назар аударады. Берлин судьясы Германия патшасы Вилгелм мен патша жерін жалдап отырған Зост арасындағы даулы істе әділ шешім жасайды: патшының пікірінің заңға қайшы екенін көрсетіп, оны Зостқа жығып береді [4, 194]. Ал Лондон судьясы

Англия патшасын патша болмай тұрғанда көшеде жасаған тен-тектігі үшін он төрт күнге абақтыға жабуға билік еткен екен [4, 194]. Мұндай әділдіктің негізі, автордың пайымдауынша, Англияда жазылған заңдардан гөрі заң орнына жүретін және жұрттың бәрі тақ тұрып қабылдайтын ресімнің басымдығында болса керек. Одан әрі автор ойын былай таратады: «Закон – жұрт болып, мемлекет болып жасаған жұрттың бәріне бірдей нокта. Бұл нокта ресімге сүйенсе, ресімнен жұрт тартынбайды, закон жұртқа жайлы саулап жүріп тұрады, жұрт қашан болса да ресімге құл» [4, 194].

Ә. Бөкейхан би мен билік жайын айта отырып, сот жүйесіндегі кемшіліктер мен олқылықтардың да бетін ашады. Заң ресімге сүйенсе, ресімнен жұрттың тартынбайтыны, заңның саулап жүріп тұратыны туралы ой көне дәуір данышпандарынан Ә. Бөкейханға дейін үзіліссіз жалғасады.

Ә. Бөкейхан қазақтағы «бәйге аттай, жақсы жорғадай туысынан болатын шешен озған бидің» қазақ орысқа қараған соң жоғалғанын айтады. «Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқ-асты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды. Қазақ жақсысы орыс етегінен жем жегенді зор өнер көрді» [4, 194].

Автор қазақ орысқа қарағаннан кейінгі бидің сиқын барынша ашып, анық сипаттайды. Осы билердің өзі мен ісін қазақтағы Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би секілді билермен, олардың билік ісімен салыстырғанда, билер дәуірі әдебиетінің, дәстүрлі шешендік өнердің қорында қандай бағалы рухани құндылықтарымыздың бары анықталады.

Қазақ халқының әдет-ғұрып заңының тарихи маңызы өте жоғары. Бұл туралы ғылыми маңызы жоғары зерттеулер жүргізілді, бағалы ойлар айтылып, құнды талдаулар жасалды. Оларда қазақтың әдет-ғұрып заңының түрлі өзекті мәселелері бойынша маңызды қорытындылар негізделді. Сол нәтижелерге сүйенгенде, қазақтың әдет-ғұрып заңының басқа қырлары, басқа да өзекті мәселелері барына көз жеткізуге болады. Солардың бірі әдет-ғұрып заңы жүйесінде билердің атқаратын қызметі туралы.

Би атағына ие болу халық сайлауына да, халықты билеуші үкіметке де тәуелді болмаған. Бұл туралы Ш.Уәлиханов «Сот реформасы туралы жазбасында» өте тыңғылықты айтты. Ғалымның айтуынша, би атағына ие болу үшін кісі халық алдында өзінің заңға жүйріктігі мен шешендік өнерге қабілеттілігін әлденеше көрсетіп, даралануы, атағын шығаруы шарт. Еуропада ақындар, ғалымдар мен адвокаттар секілді олардың да мәні жеке басының беделіне негізделеді [5, 91]. Би өзінің билік қызметін өзіне дауласушы тараптар келіп жүгінгенде ғана атқара алады, ал дауласушы тараптар оған оның халық арасындағы абыройы мен жақсы атағы жоғарылап тұрғанда ғана жүгініске келеді. Осындай би қатарында Ш. Уәлиханов Қаздауысты Қазыбек биді ерекше атап көрсетеді. Жоғарыда көрсетілген қасиеттер сақталса, билік атадан балаға көшіп, жалғасын табатынын ғалым Қазыбек-Бекболат-Тіленші-Алшынбай желісі бойынша көрсетеді [5, 87-91].

Н.И. Гродеков «Сыр-Дария облысының қырғыздары мен қарақырғыздары» (1889) атты еңбегінде Тәуке хан Төле би бастаған жеті биін жинап, «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деп аталған әдет-ғұрып заңдарын жинақтап, жанартып, «Жеті жарғы» деп аталатын жаңа заң жасағаны туралы мәлімет береді [6, 24]. Бұдан билердің заң шығарушы және оны қабылдап бекітуші мәртебесі болғанына көз жеткізуге болады. Н.И. Гродеков осы еңбегінде елдің игі жақсылары, билері жыл сайын Мәртөбенің басына жиналып, кеңес өткізетініне де көңіл аударады. Кеңесте ел ішіндегі даулар, жазғы жайлау, қысқы қыстау, соғыспен бейбітшілік және басқа ірі мәселелер қаралып, шешім қабылданатын болған [6, 25; 7, 88-89]. Біздіңше, бұл дәстүр тек Тәуке хан тұсында ғана емес, одан бұрынғы хандар тұсында да, тіпті ерте замандар да болғанға ұқсайды. Бұл ретте біздің заманымызға дейінгі 209-57 жылдары ғұн тәңірқұттарының ел билеу тәртібін еске түсіруге болады: «Ғұндардың барлық ағаман-ақсақалдары жаңа жылдың басқы айында тәңірқұт ордасында шағын мәжіліс құрып, құрбандық шалады (...). Күзге салым жылқы қонданған кезде тасаттық орманында өтетін ұлы жиында мал мен жанның санағы және соған қарай алынатын алым-салық мөлшері есептеледі» [8, 80]. Айтылған жайлар қазақтың әдет заңына сай елдің

игі жақсыларының жыл сайын хан қасынан табылып, Мәртөбе басында жиналып, әлеумет өмірінің маңызды мәселелерін шешудің құқықтың көзі ғұндардың өте ерте замандардағы әдет-ғұрып заңымен үндесетінін көрсетеді. Осыған қарағанда, қазақ халқының әдет заңы қазіргі Қазақстан мен Орталық Азия аумағын мекендеген халықтардың көп ғасырлық әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, білімі мен мәдениеті, тарихы туралы білімге негізделгендігі туралы пікір түюге болады. Бұл, әрине, оны жасаған билердің құқықтық танымы мен білімінің байлығын білдіреді.

Қазақ халқының әдет заңы жүйесінде билер сотының маңызы жоғары болғаны ешқандай дау тудырмайды. XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген Әлібекұлы Төле (1663-1756), Келдібекұлы Қазыбек (1667-1764), Бәйбекұлы Әйтеке (1653-1710) – билер сотының аса көрнекті өкілдері. Олар өздері жасаған әдет заңының ережелерін көздің қарашығындай қорғап, орындалуын қамтамасыз ету жолында қызмет етті әрі оларды тиісті тәртіпке сай жетілдіріп отырды. Ел ішінде әдет заңының өлшемдерін бұзушылықтың бәрі де билер сотында қаралды. Жол, жөн бұзу, орынсыз сөйлеу, біреуге тіл тигізу секілді ұсақ бұзақылықтардан бастап, жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал дауы секілді жеке адамдардың ғана емес, рулы елдердің, мемлекеттердің мүдделері қозғалатын ірі дауларға дейін билер сотында қаралып, бітім жасалатын болған. Екіншіден, билер сотында барлық процесс ауызша жүргізілген. Халық сөздің бағасын біліп, қадірін жете танығандықтан, билер де өз биліктерін жалпы халықтың алдында, ашық жүргізген. Дауласушы талаптардың, жалпы халықтың көңілін ерітіп, ойын өз шешіміне бағындыру үшін, билер әр ісін, әр сөзін барынша сарапқа салып, билік шешімінің дәлелді, негізді болуына ерекше мән берген.

Би – әдет-ғұрып заңы жүйесінде басты тұлға. Би болып, билік айтуға әркімнің қолы жете алмайды. Биге тән қасиеттерді халық өзі танып, өзі мойындағанда ғана оның билігіне мойынсұнған. Ол қасиеттердің бастылары мынадай: а) халықтың тарихын, мәдениетін, өнерін, тұрмыс-тіршілігін, әдет заңын жетік білу; ә) терең ақыл-ой; б) шешендік; в) әділеттілік, т.б. Осы секілді қасиеттермен танылып, халықтың құрметіне ие болған адам ғана би

болып, билік шешім айтуға лайықты. Жоғарыда аталған билердің әрқайсысы осындай қасиеттермен бүкіл қазаққа мәшһүр болған. Мұндай билерді халық, дауласушы тараптар, әділет іздеушілер өздері іздеп келіп, соларға жүгінген. Билер де алдына әділдік, әділет іздеп келген жұрттың дауын әділ ғана емес, көрнекті, әсерлі процесс күйінде жүргізуге күш салған. Соған байланысты билердің қайсы біреулерінің билік шешімі, билік сөзі ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа көшіп, бүгінгі күнге дейін жеткен. Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би секілді қайраткерлердің өмірі, билік сөздері, шешімдері осындай ой түюге алып келді. Мұндай билік сөздердің халық үшін өмірлік мәні, ғибраттылығы қаншалықты зор болғанын осыдан да аңғаруға болады. «Ердің құнын, нардың пұлын бір ауыз сөзбен шешкен», – деген даналық сөзді халық осындай билердің билік шешіміне байланысты разылықпен, мақтанышпен айтқан.

Дауласушы тараптар белгілі бір бидің алдына келіп жүгінуге бірдей мүдделі болғанда, билік шешімді сол би өзі жасайды. Бидің алдына жүгінуге келген тараптардың өздерінің сөзін сөйлейтін кісілерді белгілі мөлшерде өздері ертіп келуіне еркі болған. Ал белгілі бір бидің алдына жүгінуге дауласушылардың бірі көніп, екіншісі оған келіспеген жағдайда, ол өз ұсынысын, талабын айтуға тиісті. Дауласушы тараптар, олардың сөз ұстаған өкілдері өзара келісіп, белгілі бір бидің билігіне жүгінуге келіскен жағдайда, екі жақ та сол бидің билігіне тоқтауға міндетті. Бұл жерде мынаны ескерген дұрыс: би билігін өзі жасағанмен, істі қарау процесіне қатысушылардың, дауласушы тараптардың әр қайсысының айғақтары мен дәлелдерін барынша саралап байымдауға міндетті. Билік шешім шығарушы би біреу болғанмен, дауласушы тараптардың әр қайсысы іске өз билерін қатыстыруға құқылы болған. Онда екі тараптан қатысушы билердің саны бірдей мөлшерде белгіленеді. Мұндай жағдайда істің қаралуына айып тағылушы тараптың келмей қалуы теңдік бермеудің амалы ретінде бағаланады. Бұған жол берілмейді.

Дауласушы тараптар бір ел, бір ауылдың адамдары болған жағдайда, ел, ауыл ақсақалдары олардың дауын «төреге барып төбеге

шықпай-ақ», өзара келісіп шешулеріне кеңес береді. Дауласушы тараптар бұл кеңеске құлақ аспаса, онда іс би қарауына өтеді.

Бидің сотына дауласушы тараптардың әрқайсысы өз билерін қатыстыруы, істің төбенің басында ашық, жиналған жұрттың алдында өтуі оның халықтық сипаты, қоғамдық мәні туралы ой түюге негіз болады. Би сотында айтылған сөздің, билік шешімнің қандайы да халықтық, қоғамдық мәнге иеленеді.

Билер сотында билік жүргізуші бидің билігіне ешкім араласпайды. Ол бүкіл процесті әдет заңының ережелеріне сай өз бетімен жүргізеді. Оның тәртібін бұзуға болмайды. Би әуелі ізденуші, жәбірленуші тарапты, одан соң қарсы жақты алма-кезек таңдайды. Екі тарапта өз ойларын дәлелді, негізді айтуға күш салады. Екі тараптың да өз ойларын барынша анық, толық, дәлелді баяндауларына би барлық мүмкіншіліктерді жасайды. Сот барысында дауласушы тараптардың қайсысының ойлары, сөздері дәлелді, шындыққа сай болса, жеңіс те соған лайықты. Кімнің, қай тараптың ойы мен сөзі нанымсыз, шындыққа жанаспай жатса, дәлел, негізі тиянақты болмаса, сол тарап айыпты танылуға бейім. Ал тараптардың ойлары мен сөздерінің дәлелдігін, негізділігін, шындыққа сәйкестігін би ғана анықтайды. Бұл орайда би өз шешімін халықтық, қоғамдық мәні бар ірі қағидамен негіздеуі де мүмкін.

Сот барысында айғақтар немесе куәлар берген куәлік тиісті билік шешімнің қабылдануына жеткілікті негіз болмауы мүмкін. Мұндай жағдайда би дауласушы тараптардың дауын қарауды әлгі куәнің ауылындағы, еліндегі биге жіберуіне ерікті. Бірақ мұндай шешім дауласушы тараптардың екеуі де оған келісім берген жағдайда қабылданады. Олай болмаған жағдайда би өз тарапынан қосымша шешім қабылдай алатын болған: не билік шешімін жасайды, не іске жаңа куә тарту туралы өкім етеді.

Әдет заңында дауласушы тараптардың дауын айғақтар, куәлер арқылы шешуге мүмкіншілік болмаған жағдайда, тараптардың бірінің ант беруі белгіленген. Бірақ әдет заңының бұл ережесін қолдануға атақты, абыройлы билер бара бермейді. Олар өз билік шешімдерін ақылға салып, жөнге, дәстүрге, халық мүддесіне сай қиыннан қиыстырып, қалауын тауып жасай білген. Ал сот бары-

сында қалайда бір тарап ант беріп, айғақ болуға тиіс болса, онда тараптардың бірі екінші тараптан айғаққа жығуға белгілі бір кісінің атын атап шақырады. Ант беру оңай емес. Оның үстіне би сот барысында айғақ болатын кісінің жеке басына, қоғамдағы орнына, абыройы мен кісілігіне қарайды. Мұндай жағдайда жауапкершілік айғақ болушы, ант беруші кісінің басында қалады. Ант беру көне дәуірден келе жатқанға ұқсайды. Майқы би ант беру рәсімін халықтың алдында жүргізген екен. Соның бір куәсі ретінде ел жадында Майқы бидің мынадай шешендік билік сөзі сақталған: «Кімнің ақ, кімнің қара екенін халық айырады. Халық ақтаса, құтылсын, халық ақтамаса, тұтылсын» [9, 59]. Мұндай жағдайда ант беруші жұрт алдында мынадай ант беруге тиісті: «Егер өтірік айтсам, құдай атсын, о дүниеде иманым бұйырмасын, бұ дүниеде мал-басымның игілігін көрмейін». Мұндай ант беру рәсімін халық «жан беру» деп те атайды. Жан берудің екінші түрі – оқтаулы мылтықтың ұңғысының аузынан сүю. Үшінші бір түрі – жан беруші аруақты кісінің моласын үш рет айналды немесе мола басындағы әулие ағаштың бұтағын сындырады. Төртінші жағдайда жан беруші өлген адамның кебін киеді. Өлген адамға тігілген үйге шығарылып, өлген адамша жатады. Өлген адамша жуындырылады, кебін киеді, т. б. [9, 59; 10, 66].

Жан берушінің жайы өте ауыр. Біреудің ісін ақтап, оның адалдығы үшін жан беруге әркім бармайды. Ақты қара деп, қараны ақ деп жан бергенде де, көңілінде күдігі, күманы болса, ол адам өмірде оңбайды, ақырында өлім табады. Халық «ант атқан» деген сөзді осындай жағдайға байланысты айтқан.

Дауласушы тараптардың біреуі үшін жан беруге келісім берген адам «жан беру» рәсімін орындауға келісілген уақытта сотқа келмей қалса, онда би өз шешімін екінше тараптың пайдасына шешеді. Халықтың әдет заңына қатысты материалдарда дауласушы тараптардың бір бидің билік шешіміне тоқтамай, екінші бір биге жүгініске баруы жайында да мәліметтер ұшырасады. Билер соты мұндай тәжірибені қолдамаған. «Би екеу болса, дау төртеу болады», – деген сөзді билер, ел ақсақалдары осындай түсінік тұрғысынан айтқан. Сондықтан билер даудың біту рәсіміне де ерекше мән берген. Билік шешім қабылданған соң, билік шешім

шығарған би дауласушы тараптарды алдына шақырып: «Бітістіңдер ме?» – деп сұраған. Егер дауласушы тараптар бітіскендіктерін мойындаса, би дауласушы екеуге ала жіпті екі ұшынан ұстатады немесе екеуінің мойнына салады да ортасынан кеседі [10, 63]. Мұның мәнісін ел есінде сақтаған әңгімелер Нұх пайғамбармен байланыстырады. Дүниені топан су басарда Нұх пайғамбардың бір ұлы құдайдың хақтығына сенбей, әкесі жасаған кемеге мінбейді. Сонда Нұх пайғамбар қолына ала жіп алыпты да, оның бір ұшын баласының мойнына байлап, екінші ұшын өзі ұстап тұрып, былай депті: «Е, балам, мойнына ала жіп байлап тұрған осы шағында сен – Құдайдың құлысың. Осы ала жіптің екінші ұшын бір қолыммен ұстап тұрып, екінші қолыммен оны ортасынан кесемін. Егер сен шынымен Құдайдың құлы болсаң, онда кесілген ала жіпті жалғастырып байлайсың. Егер сен Құдайдың құлы болмасаң, онда мойнындағы кесілген ала жіппен қала бересің». Нұх пайғамбардың баласы мойнындағы кесілген жіппен қала береді [9, 59]. Билер сотындағы ала жіп кесу салты Нұх пайғамбардың осы ісінен бері сақталғанға ұқсайды. Дауласушы тараптар билік шешімнен кейін ала жіп кесу рәсімін орындаған соң, бұл дауды қайтып жаңғыртпайды. Біткен дауды қайта жаңғыртпау үшін билердің билік шешімінің осындай рәсіммен аяқталуында да билердің елдің тыныштығы мен ынтымағын сақтауға бағытталған мақсаты жатыр деуге болады.

Әдет заңында билер сотының басты ережелері бекітілгенмен, оны әрбір нақты жағдайда жүргізу процесі сипатталмаған. Сондықтан сот процесін жүргізу биден терең білімді, ақыл-айланы, мол тәжірибені, шешендік шеберлікті талап етеді. Соған орай би дауласушы тараптардың дауына билік шешім айтқанда, ақыл мен қиялға, тапқырлыққа, қисынға сүйенеді. Сөйтіп билер әдет заңында бекітілген ережелерді орындай отырып, халық танымындағы әділдік туралы ұғымның салтанат құруына қызмет етеді. Билердің билік шешімі халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі негізінде қабылданған әдет заңының негізін құраған жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, шындық пен өтірік, ар мен арсыздық, қайырымдылық пен зұлымдық, әділеттілік пен әділетсіздік туралы ұғымдардың аясында пайым-

далып, қоғамның құқықтық санасының дамуына, өсуіне тікелей ықпал етті. Бұл жерде құқықтық өлшемдер мен адамгершілік өлшемдері өзара үндесіп жатқанын аңғару емес. Бірақ олардың қайсысы да халық танымында, халықтың бағалауында әділдікке қатынасы бойынша бағаланады. Сондықтан да әділдік халықтың әдет заңының бірден-бір басты негізі. Ол қоғам мүшелерінің бәріне бірдей ортақ, қоғамдық қатынастардың бәрін қамтиды. Дегенмен билердің билік шешімі әдет заңында белгіленген ережелерге сай қоғамның әлеуметтік таптарының құқығындағы шектеулер мен артықшылықтарды сақтауға да міндетті болды. Әдет-ғұрып, салт-дәстүр өлшемдерінде көрініс тапқан: «Хан ұлы көпір болса, басып өтпе, өзі болған жігітке тәсіп етпе» [10, 48], – деген шектеулер осы тұрғыдан негізделген. Әйтсе де осындай шектеудің өзінен де халық мүддесі ескерілгенін байқау қиын емес. Хан ұлы көпір болса да, оны басып өтпеу туралы ескерту жасай отырып, халық ел арасынан шықса да, өз болған жігіттің жеке басының асық қасиеттерін құрметтеуді де міндеттейді. Халықтың осы даналығының негізінде құқықтық сана, әділдік, әділеттілік туралы дәстүрлі ұғым жатыр десек, оның белгілі бір өлшем, тәртіп деңгейінде халық санасында, халық танымында орнығуы Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би секілді атақты билердің билік жасау қызметімен тікелей байланысты жүзеге асқан.

Аталған билердің билік шешімдерінің қазақ заңнамасы мен шешендік өнерінің тарихында алатын орны үлкен. Бұлардың өмір сүрген дәуірі, билік айтқан заманы неше алуан дау мен таласқа толы болды. Сондықтан елдің тыныштығын, ынтымағы мен бірлігін сақтау, сол арқылы елдің тәуелсіздігін қорғау, мемлекеттігін нығайту үш бидің де билік қызметінің басты мақсаты болды. Бұл мақсатқа жету жолында олар халықтың әдет заңына сүйенді. Ел ішінде орын алған қылмыстық істердің мәнісіне орай әдет заңын жетілдіруге зор еңбек сіңірді. Төле бидің, Қазыбек бидің, Әйтеке бидің билік шешімдерінің маңызы, «Жеті жарғы» заңының көкейкесті мәселелері Қазақстан ғалымдарының зерттеулерінде түрлі бағытта зерттелді. Осы тұста қазақ халқының әдет-ғұрып заңының үлгілерін жинап, жарыққа шығарушы XVIII ғасырда өмір сүрген шетел ғалымдарының еңбегін де атап

өткен дұрыс. Л. Баллюзек, М. Галкин, Н. Гродеков, А. Добромыслов, Г. Загряжский, П. Маковецкий және басқалар жариялаған әдет-ғұрып заңдарының үлгілерінің құндылығы бүгінде де жоғары. Олар заң ғылымы үшін ғана емес, тарих, этнология, этнопедагогика, шешендік өнердің тарихы мен теориясы секілді ғылым салалары үшін де маңызы жоғары дерек көздері қатарынан орын алады. Мысалы, Н.Г. Гродеков жоғарыда аталған еңбегінде Тәуке ханның күлтөбенің басында күнде жиын жасап, «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деп аталып кеткен әдет-ғұрып заңдары негізінде «Жеті жарғы» деп аталатын жаңа заң жобасын жасап, бекіткені туралы жазады [6, 24]. Тәуке ханның басшылығымен жаңа заң жобасын жасаған билердің қатарында Н. Гродеков мынадай үш бидің қызметі, ел ішіндегі беделі, хандық мемлекеттегі орны жоғары болғанын атап өтеді: Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би [6, 25].

Шешен талантының басты ерекшелігі шешеннің өмір құбылыстарын қиялда өте жақсы елестету және өте шешен сөйлеу қабілеті арқылы ашылады. Қиялда өте жақсы елестету қабілеті арқылы шешен тыңдаушыларын қиялда елесі пайда болған істі, нәрсені іздеуге немесе іздемеуге, оларға асық болуға немесе олардан қашық болуға талпындырады. Шешен, шебер сөйлеу қабілеті арқылы кісі тыңдаушыларын бір істің, нәрсенің игіліктілігіне немесе жақсылығына не болмаса әділеттілігіне сендіреді және игілікті, жақсы, әділетті іске асық болуға талпындырады, басқа бір істің, нәрсенің зияндылығына, жамандығына, әділетсіздігіне сендіреді және сол зиянды, жаман, әділетсіз істен, нәрседен қашық болуға талпындырады. Әл-Фараби мұндай қабілеті бар жандардың үш түрін көрсетеді: а) қайырымды; ә) пайымдағыш; б) сұм. Қайырымды адам бұл қабілетті игі істер үшін пайдаланады. Пайымдағыш адам бұл қабілетін игі істер үшін де, теріс істер үшін де пайдалануы мүмкін. Ал сұм адам бұл қабілетін пасықтық, зұлымдық істер үшін жұмсайды [11, 232]. Әл-Фарабидің қағидаларынан шешеннің табиғи дарынының игілікті, ізгі істер үшін пайдаланылуы оның жүре келе қалыптасып, дамитын қайырымдылық қасиетіне тәуелді екені туралы ой туады. Адамның қайырымдылығы – оның адамшылығының басты белгісі. Қайы-

рымдылығы жоқ шешенде адамшылық болмайды. Адамшылығы жоқ шешен – адамның дұшпаны, сұм.

Шешендік өнер табиғатының мұндай даралығы – шешеннің талантына ерекше сын. Шешендік өнер жолын қуған жан үшін тума талант, білім, білік ауадай қажет. Егер кісінің бойында осылардың біреуі болмаса, онда ол шешен емес. Шешендік талант жоқ жерде білім мен білік кісіні шешендік өнердің биігіне жеткізе алмайды. Білім, маңыз бен мән жоқ жерде қанша сұлу айтылған сөздің қадірі де сылдыраған су құрлы болмайды. Талант пен білімнің шырайын ашып, ажарына ажар қосатын нәрсе – білік. Дағдысы, жүйелі жаттығу, бай тәжірибе нәтижесінде қалыптасқан білігі жоқ кісі теорияға жүйрік, қанша талантты болғанмен, құйрығы жоқ құстай діттеген жеріне қона алмай, әр биікке бір ұрынып, өзінің де, сөздің де берекесін кетіреді. Шешен болам деген кісінің бұл үш дара қасиеттің аясында атқаратын бірнеше басты міндеті бар: әрбір нақты құбылыс туралы а) айтар ойды ойлап табу, ә) ойлап тапқан ойды жұртқа жеткізудің жолын, жүйесін, сәтін анықтау, б) ойлап тапқан ойды жұртқа жеткізудің тиімді тілдік құралдарын таңдап, талғау, в) осының бәрін ойда қорытып, есте сақтау, г) ақырында белгілі құбылыс туралы көңілде пісіп-жетілген ойды ойдағыдай айту. Аталған міндеттердің әрқайсысын орындау үшін шешенге жоғарыдағы айтылған үш қасиет – табиғи дарын, білім және білік – бірдей қажет.

Шешеннің талантына тән қасиеттердің қатарында ақылдың алғырлығы мен сезімнің сергектігі аса маңызды. Ақыл жаратылысы дұрыс кез келген адамда болады. Ақыл-ойдың кемелдігінсіз ғылым да жоқ, ғалым да болмақ емес. Ақыл-ой кемелдігінсіз шешендік өнер де өрге баспайды. Ақыл-ойы кемел тартпаған адамның шешендік өнерге келуі жолсыз. Бірақ ақыл-ойдың тереңдігі немесе кемелдігі мен алғырлығы – екі түрлі категория, екі бөлек ұғым. Шешендік өнердің шыңына шықпақ болған шешеннің ақыл-ойы кемел тартуы міндетті. Адамның ақыл-ой кемелдігіне жетуі бірнеше факторлардың тұтасқан, бірлескен әрекеті арқылы жүзеге асады. Олардың бастылары мынадай: ә) көргенінің көп болуы; ә) естігенінің көп болуы; б) оқып-тоқыған білімінің көп болуы; в) тәжірибесінің мол болуы; г) көріп, естіп, оқып білгенін

есте сақтау және игілікті, ізгі іс үшін пайдалана білу қабілетінің болуы, т.б.

Шешеннің көргенін, естігенін, оқып, үйреніп білгенін, тәжірибесін көбейтуінің пайдасы зор. «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады» [2, 155]. Абай кісінің білімді болуының, есті болуының жолын «ескерумен» байланысты көрсетеді. Ескеру туралы ұғым есте сақтау туралы ұғыммен негіздес, тектес. Абайдың айтуынша, «білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар: бірі – мұлахаза (ойласу, пікір алысу); екіншісі – мұхафаза (сақтау, қорғау)» [2, 175]. Кісі көріп, естіп, оқып, үйреніп білгендерін ой таразысына салып, пікірленсе, оларды есте сақтау онайға түседі. Көріп, естіп, оқып білгенін есінде сақтай алмайтын адамда ғылым-білім болмайды, ондай адамды есті деудің жөні жоқ. Абай адамның ғылымды, ақылды сақтайтын мінез деген сауыты барын көрсетеді: «Сол мінез бұзылмасын! Көрсө қызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл бір ақыл үшін, ар үшін болсын!» [2, 176].

Абай айтып отырған ойлар мен пікірлер адамзат баласының бәріне бірдей ғибратты. Шешендік өнер жолындағы адам үшін бұлардың маңызы мен мәні ерекше бағалы. Әсіресе, ғылымды, ақылды сақтайтын мінезге абай болу, оқып, үйреніп тапқан білімді, ақылды, арды, мінезді сақтарлық қайраттың болуы туралы ойлардың мәні үлкен. Әдетте шешен дегенде, көптің көз алдында Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Абай секілді дана тұлғалардың бейнесі келеді. Олар үшін мынадай ақыл-кеңес беру артық сияқты сезілуі де мүмкін. Бірақ мына бір жайды ескеру керек: шешеннің, бидің бәрі Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Абай сияқты болған емес және болмайды. Бүгінгінің билерінде, шешендерін-

де бұзылмас мінездің болуы оңай емес. Сондықтан Абайдың ғылымды, ақылды сақтайтұғын сауыт, қайрат туралы ойы бүгін де аса құнды, бағалы болып қала береді.

Адамның ата-анадан туғанда есті болмайтыны туралы Абайдың пікірі -мінсіз пікір. Өйткені оның негізінде естілердің бәріне белгілі ақиқат шындық бар. Екінші жағынан, ес ұғымына арнайы көңіл бөлуге тура келеді. Ес және есті ұғымдары өзара байланысты болғанмен, олардың әрқайсысының өзіне тән мәні бар. Әл-Фарабидің пайымдауы бойынша, адам жаратылысындағы түйсіну күші онда сезім арқылы қабылданатын нәрселердің бейнелері пайда болғанша, қиялдау күші онда қиял заттарының бейнелері пайда болғанша, ақыл-парасат күші онда ақылмен пайымдалатын мәндердің бейнелері пайда болғанша форма, формалардың қабілеттілігі болып табылады [11, 60-61]. Адам баласының ата-анадан туғанда есті болмайтынының сыры осында. Ес естіліктің бейнесі пайда болғанша адамның жан қабілеттерінің бірінің формасы түрінде сақталады.

Қазақ шешендік өнері халықтық сипатымен ерекшеленеді. Шешендік сөз жеке жағдайға байланысты айтылғанмен, оның мәні жалпы жұртқа арналады. Оны ауыздан ауызға іліп әкетіп айтушы да, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші де халық. Сонымен қатар шешендік сөз түрінде айтылған билік шешім көптің алдында екі дай болып, қарама-қарсы екі тараптың мүддесін қорғаушы билердің сөз жарыстырған, ой таластырған айтысы үстінде туған.

М. Әуезовтің «Билер айтысы» еңбегінде билердің билік айтысы төрт түрге жіктеледі: а) дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлеу; ә) екі бидің әділ билікке жету үшін айтқан талас сөздері; б) арбасып, ырғасып, жұмбақпен, тұспалмен айтысатын талас билік; в) дау мен билік тұсында не жамандап, не мақтап айтатын сөздер [12, 188-191].

Билер айтысындағы дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлеу түріне М. Әуезов Бұқар жыраудың Керейге айтқан сөзін мысалға келтіреді. Бұқар жыраудың сөзінен екі рулы елдің арасындағы даудың кісі өліміне байланысты туғаны белгілі болады. Айыпты тарап даудың билік шешімін күтпей, Сырдың бойын көбелеп қаша жөнеледі. Сонда Бұқар адамы өлген тараптың

атынан айыптау сөз сөйлеп, күш көрсете келіп, мынадай келісім жолын ұсынады:

Абылай алдында бітиссең,
Құдандалы таныспын.
Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын...

Бұлай болмаған жағдайда айыпталушы тараптың аузынан ас, қара көзінен жас кетерін, кеудесінен бас кетерін айтып, ірілік көрсетеді. Бұқар хандықтың бас биі ретінде сөйлеп, хандық құрамындағы елдің бірлігін, ынтымағын сақтау бағытын ұстанады. Екінші жағынан, Бұқар билік шешімін нақты шарт қойып айтады. Шарт шегінде екі шешімнің бірі іс жүзіне асырылады. Шарт – Абылай алдында бітісу. Абылай алдында бітісу барысында даулы іс әдет заңы аясында қаралып, тиісті билік шешім шығарылады және ол шешім орындалады. Айыпталушы тарап шарт талабын қабалдамаған жағдайда жаза тартады: аузынан ас, көзінен жас, кеудесінен бас кетеді. Бұл – әдет заңының талаптары негізінде алдын ала ұйғарылған билік шешім.

Екі бидің әділ билікке жету үшін айтқан талас сөздерінің үлгісі ретінде М. Әуезов Ақтайлақ пен Солтабай билігін ұсынады.

М. Әуезов сипаттаған Қараменде мен Кеңгірбайдың арбасып, ырғасып, жұмбақпен, тұспалмен айтысқан талас билігі қазақ билер айтысының, қазақ шешендік өнерінің айрықша бір үлгісі. Мұнда ақылдың, шешендіктің, білімділіктің, тәжірибенің өзара жарасқан, бірімен бірі тең түсіп тұтасқан алып қуаты бар. Билер айтысының мұндай тартысты түрі, шешендік өнердің мұндай психодрамалық үлгісі қазақ шешендік өнерінің өзінде сирек ұшырасады. Өйткені ондағы алып қуатты өз қуатына айналдыру би мен шешеннің топ жарған, қатарынан қара үзіп шыққан өрен жүйрігінің ғана қолынан келген. Қазақтан басқа халықтардың сөз өнерінде дәл мұндай шеберлік, дәл осындай кемелдік деңгейіне көтерілген үлгі табылмайды.

Даудың мазмұнын М. Әуезов былай баяндайды: «Дадан руы Боқты деген кісінің бір ағайынынан тобықтының мырза деген

руы бір қысырақ ұрлап, қырып алыпты. Қуғыншы келгенде, мырза танып, әлде неше жерде сөз болып, аяғы Қабекең мен Қарамендеге барып, екеуі біріне-бірі сөзін айтып, арасына қайта-қайта кісі жүріпті. Нағыз жарыққа түсетін екі қуа болмай, ішек-қарын аршыған қатыннан шыққан сөз деп, Жұмағұл болып жабыла танған соң, күмәнға салайық десе, Боқты көнбей, әбден ысқаяқ дауға айналған» [12, 189].

Кеңгірбай (Қабекең) осы ысқаяқ дауды бір жағына шығаруды көздейді. Сөйтіп Байғара Кенбайды Қарамендеге жұмсайды. Жұмсардың алдында Қабекең өзінің атынан айтар сөзді Кенбайға жұптап түсіндіреді, сөз жүйесіне қарай оған Қараменденің айтар жауабын да болжап біліп, оған қарсы ұсынар қарымта сөзін де ұқтырады. Қабекеңнің Кенбайға айтқан осы сөзінің ұзын-ырғасы мынадай болып келеді:

«Шын болса, желдеген тайы шығар. Өтірік болса, қазақтың баяғы жапқан жаласы шығар. Батыр айғақ, бай шүгелі болмаған даудың жайы қалай болатынын Қарменді өзі айтсын», – деді деңдер.

Сонда Қараменде айтар: «Бұл Қабекеңнің күмән ал дегені ме? Не басқа жүзден келген дау емес, тым болмаса өзге орта жүз дауы емес. Қараменде мен Кеңгірбай тобықтының бес тайын таба алмай, күмәнға салыныпты дегенге жанның бәрі күлмей ме. Онан да Қабекең өзі қақында не бар, не жоқ қылсын. Мен сөзімді сол кісіге билеттім», – дер.

Сонда сен ойланғансып отыр да: «Япыр-ай, бұрын да шатасқан антұрған дау еді. Енді екеуінің араңда жүріп, осы бес тай үшін өміріміз өте ме?», – деп айт. Бұл сөзіңді айтқан (соң): «Қабекең Қарамендінің мұнысына рахмет. Берді деп жұта салғаным лайық емес қой. Мен өзіне бергенім берген десе, тағы қайта келем бе? Бітімін айтып жіберсеңіз болмай ма? Қабекең сізге берді ғой», – де.

Сонда Қараменде айтар: «Кеңгірбай бұл сөзді маған біржолата беріп отырған жоқ. Онысын сөз қосып, құйрығынан ұстай беріп отырғанынан білмеймісің, оның қасында көп жүріп, сырлас болып едің ғой.

Құйрығын ұстап мал берсе,
Қолыма тиді деменіз.

Алақанын жаймай ас берсе,
Асагты ғой деменіз, –

деп, Құттыбай би айтқан жоқ па. Бұл сөзді мені қыстамай-ақ, өзі айтсын. Бірақ:

Қоңырды қағу кімге жөн,
Өмірді қағу кімге жөн, –

осынымды айт», – дер.

Сонда сен: «Бұл сөзінді Қабекене айтып бара алмаймын. Мұныңыз Қабекеннің өзін күмәнға ұстаған болмай ма?» – де. Ол сөз айтқанша: «Айтқандайын, баяғыда Қазыбек би Әнет бабаңнан шарифат пен ескі қазақ жолын үйренемін деп, көшіп келіп, бір жаз үйреніп, күз қайта көшерінде: «Табан ақынды айт, бата бер» дегенде, бабаң не деп еді. Соны ұмытып қалыппын, сұрай кел. Осы сөзге не айтса да ұмытпай кел», – деп еді-ау деп айт.

Кенбай Қарамендеге келіп, Қабекен сөзін айтса, дәл Қабекемнің айтады дегенін айтыпты. Үйретінді сөздерге дәл айтқандай шығыпты да: «Соңғы сөзінді Қабекене айтып бара алмаймын... Әнет бабаң Қазыбекке не деп еді?»- дегенде, Қараменде: «Ә, – деп тұра қалып: – мен адасып отыр екенмін ғой, жауласқан жатқа айтатын бітімсіз сөзін маған айтқаны екен ғой... Кеңгірбайға сәлем де, бұл сөзді маған берсе, мен бес тайды салауат қылдым. Ол үлкен болып қоныс алсын, мен отау болып өріс алайын... – депті» [12, 189-191].

Кеңгірбайдың әр сөзінде жасырылған мағына бар. Аңғал бидің оған алданып қалуы оңай. Бидің: «Шын болса, желдеген тайы шығар. Өтірік болса, қазақтың баяғы жапқан жаласы шығар. Батыр айғақ, бай шүгелі болмаған даудың жайы қалай болатынын Қараменде өзі айтсын», – деуі даудың билігін Қарамендеге беру емес. Өйткені Кеңгірбайдың бірінші сөзінің («Шын болса, желдеген тайы шығар») құрамдас екі бөлімінің арақатынасынан туатын ойдың салмағы үлкен. Шын болғанда, Кеңгірбай тарапының Қараменде тарапынан қысырақ айдап алғаны расталмақ. Расталғанның өзінде ұрланған қысырақтың үйірі де бір, желдеген тай да бір. Желдеген тайдың жоғалатыны рас, бірақ оны ұр-

ланды деуге жөн жоқ. Кеңгірбайдың сөзінің мәнісі осындай: ол Қарамендеге даудың билігін беріп отырғанын айтқанмен, өзінің билік бермейтінін сездіреді. Сөйте тұра ол даудың билігін айтуды Қарамендеге ұзатады. Онда да даудың Қараменденің әділ деп білген жолымен емес, өзіне қолайлы жолмен шешілгенін көздейді. Кеңгірбайдың даудың билігін Қарамендеге ысыруында осындай жасырылған мағына жатыр деп білуге тура келеді. Бидің түпкі шешімін бұлайша бүркемелеп, жасырып айтуы билер сөзінің тартысты, күрделі, драмалық табиғатын барынша даралап танытатын ерекшеліктердің қатарына жатады.

Кеңгірбай бидің екінші сөзінде де зор салмақ бар. «Өтірік болса, қазақтың баяғы жапқан жаласы шығар», – деген бір жаймашуақ айтыла қалған сөз сияқты. Дәстүрлі дүниетаным өлшемдеріне сай өтіріктің де, жала жабудың да ауыртпалығы болады. Оның үстіне Кеңгірбай шындық кімнің жағында екенін, өтірік пен жаланың кімнің жағында екенін ашып айтып отырған жоқ. Алайда сөздің жүйесі өтіріктің де, жаланың да Кеңгірбай тарапында емес, Қараменде жағында қалатынын ишаралайды. Осылай жұмбақтап жеткізген ойы негізінде Кеңгірбай даудың тағы бір ерекше қырын ашады: «Батыр айғақ, бай шүгелі болмаған дау». Мұндай даудың жолы тайғақ болады. Одан жығылмай, сүрінбей өту мүмкін емес. Кеңгірбай би осы сөзі арқылы ізденуші тараптың айтқан дауында қолға ұстар, ой байырқалар ешқандай негіз, дәйек жоқтығын ұқтырады. Онымен де тоқтамай, осы даудың билігін айтуды ізденуші тарапқа, Қараменде бидің өзіне ысырады. Сөйте тұрып Кеңгірбай биліктің тізгінін өзінің уысында ұстайды.

Кенбай Әнет бабаның Қазыбек биге не деп айтқанын сұрап, біліп келу туралы Кеңгірбайдың тапсырмасын есіне түсірген болып айтқанда, Қараменде кілт тоқтап, алған бетінен қайтады. Кеңгірбайдың жаймашуақ сәлемінің артында «жауласқан жатқа айтатын бітімсіз сөзі» жатқанын би соңырақ аңғарады. Сөйтіп Қараменде даудың билігін Кеңгірбайдың ыңғайына лайықтап айтуға мәжбүр болады.

Билердің әрқайсысының өз тұжырымдарын негіздеп, қарсыластының пікірін теріске шығаруға ұмтылуы, ойлауға тереңдігі мен жүйріктігі, сөзге шеберлігі мен шешендігі ерекше айшықты. Бірі

екіншісінің ойын емеуріннен біледі. Кеңгірбай өзі билігін берген даудың әр сатысына байланысты өз сөзіне Қараменденің қандай уәж айтатынын үйінде отырып біледі, қарсы айтар сөзін де жұптап қояды. Мұндай айтыс билердің бәрінде емес, өмірден көргені, көңілінде түйгені мол, ойы терең, ойлауы жүйелі, сөзінің қуаты, ішкі тегеуріні күшті билерге ғана тән. Бұл жерде сөздің мазмұны мен пішінін екі бөліп, олардың бірі келісті, екіншісі көркем деп айту жеткіліксіз. Бидің ойының іші мен тысының бірдей тереңдігі, бірінің бұрыс бола тұра тура болып зорсынуы, бірінің тура бола тұра бұрыс болып мойынсұнуы сөздің суреттілігенен емес, ойлаудың өзегінің бұғаудай буып, тырп еткізбей қойған ішкі қуатынан күш алады.

Белгілі бір жағдайда белгілі бір іске қатысты кімнің қандай бағытта, қалай сөйлейтінін, қандай іс қылатынын алдын ала білу білімділікке негізделеді. Әсіресе, бір тараптың екінші тарапты алыстан біліп отыруы оның кісінің ойлау психологиясын барынша терең тану қабілетімен байланысты. М. Әуезов билер айтысының осындай айрықша бір сипатын жоғарыда байыпталған Қараменде би мен Кеңгірбайдың алыстан арбасып, тұспалмен тартысып, жұмбақтап таласқан сөздері арқылы ашады.

Ел билеу ісінде билік басындағы адамның мақсаты қай дәуірде де біреу ғана. Ол – билік тізгінін қолда берік ұстау. Ал бұл мақсатқа жетудің жолы, әдісі, ебі, тәсілі билеуші мен оның әлеуметтік ортасының сипатына, қоғамдық санасының деңгейіне қарай анықталады. Абайдың қоғамдық санасы деңгейінде мақсатқа жетудің жолы елдің көңіл көзін ашу, мінезін түзеу, заманды өзгерту еді. Осы тұрғыдан келгенде, Абайдың ел билеу ісіндегі мақсаты, жолы, әдісі, ебі туралы М. Әуезовтің пайымдауларының мәнісіне терең бойлау парыз. Өйткені М. Әуезов көрсетіп отырған шындық – Абайдың әкімдіктен хакімдікке барар жолындағы кезеңнің қайшылықты, шытырманды шындығы. Әйтсе де автор ақын өмірбаянының кейінгі нұсқаларында осы пайымдаулары аясында негіздеген пікірлерін заман талабына қарай өзгертуге мәжбүр болады.

Сонымен қатар Абайдың ақындық, азаматтық даралығын ашатын, ақындық айрықша тұрғысының қалыптасу кезеңдерін көр-

сететін мәліметтерді іздеп, табудың да көкейкесті міндет болғанында сөз жоқ. М. Әуезов Абайдың азаматтық көзқарасының, дүниетанымының сипатын ашатын, ақындық айрықша тұрғысын көрсететін дерек көздеріне, ел есінде сақталған әңгімелерге ерекше мән береді және ондай мәліметтерді арнайы іздейді. Осындай дерек көздері қатарында Құнанбай, Қаратай, Абай арасында болған бір әңгіме ерекше дараланады. Оның қысқаша мазмұнын М. Әуезов былай баяндайды:

«Құнанбайдың Көкше ішіндегі тұрғылас, дос кісісі Қаратай болған. Ол, көп елдің сынынша, шешен, жүйрік атанған кісі. Сол Қаратай бір күні Абайдың өз құрбы жас жігіттермен жиналып отырған үстіне келіп, жастардың заманын жамандап, өз заманын мақтай бастайды. Абай бұл сөздерге көп дау айтып келіп, ақырында: «Сіздің заманыңызда көрші елдің арасында бір қол кісі болып жиналып алып, түн қатып жүрмесе, жалғыз жарым кісі қатынаса алмаушы еді. Ұрлық, барымта, бұзықтық көп болғандықтан, «әні, алып кетті, міні, алып кетті!» деп, кемпір-шал, қатын-калаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді. Сол заман да жақсы ма?» – дегенде, Қаратай дау айтып келіп: «Менің заманым пайғамбарға жақын», – депті. Бұған қарсы Абай: «Алатаудың басы күнге жақын, бірақ басында мәңгілік қар жатады. Сайында неше түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады. Алланың рақметіне (рақым, жақсылыққа) алыс жер, алыс заман жоқ. Қайда болса да жетеді. Сіз пайғамбарға әкесінен жақын емессіз, ол кәпір болған», – депті» [13, 82; 14, 121].

Ел аузындағы әңгіме өзегінен М. Әуезов Абайдың ақындық-азаматтық тұрғысындағы өзгеше жаңалықты, Абай заманындағы жақсылар мен жайсаңдардың ойына келмейтін қисынды сөз, орынды ойды жоғары бағалап, арнайы атап көрсетеді. Әңгіме өзегі Алланың рақметіне (рақым, жақсылыққа) алыс не жақын жер, алыс не жақын заман туралы. Қаратай мен Абай арасындағы пікір таластың түйіні осында. Қаратайдың сөзінің негізінен мынадай шешендік силлогизм үлгісі көзге түседі: Замандардың жақсысы – пайғамбар заманы. Пайғамбарға сенің заманыңнан менің заманым жақын. Демек, менің заманым сенің заманыңнан жақсы.

Қаратайдың сөзінің иландырушы күші үлкен. Оны жоққа шығару, одан күшті сөз тауып айту оңай емес. Бірақ Абайдың дүниетаным байлығы, ойлау қуаты, ақындық-азаматтық тұрғысы Қаратайдың тұйығын бұзып-жарып өтіп, жаңа үлгі ұсынады. Абайдың сөзі екі желіден тұрады. Біріншісі алыс пен жақын ұғымдары туралы. Екіншісі жақсы мен жаман туралы. Оның мәнісі шешендік силлогизмнің тиісті үлгілері арқылы ашылады. Бірінші. Алатаудың басы бізден алыс, күнге жақын. Басында мәңгілік қар жатады.

Сөз образды, ой астарлы. Образды сөз бен астарлы ойдан Қаратайдың өзінің бұрынғыға, бүгінгіден алысқа жақын екендігі, бұрынғының, бүгінгіден алыстың жақсы екендігі туралы ойын теріске шығарғандай пікір туады. Екінші үлгіде (бүгінге) жақынның жақсылығы туралы пікір ұсынылады: Алатаудың бізге жақын сайында неше түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады.

Екі үлгі де бейнелі, астарлы. Екеуінде де Қаратайдың пікірінің негізсіздігі, дәлел-дәйегінің әлсіздігі әшкереленеді.

Қарсыласының сөзінің негізін осылай ырғап-ырғап, босатып алған соң, Абай өзінің қорытынды тұжырымын айтады: Алланың рақметіне алыс жер, алыс заман жоқ. Бұл – шешендік өнер өрнегіндегі жалқыдан жалпыға ауысудың, жалқы тұжырымдар негізінде жалпы қорытынды жасаудың үлгісі.

Сөз де, ой да мінсіз. Ақындық-азаматтық айрықша тұрғыдан туған даналық сөздің үлгісі осындай болады. Алайда Қаратайдың көңілінде бір түйткіл қалған болу керек, соны сейілту үшін, Абай алыс пен жақын туралы тұжырымын енді тарихтан белгілі, айқын мысал арқылы негіздейді: Сіз пайғамбарға әкесінен жақын емессіз, ол кәпір болған.

Қаратайдың алыс пен жақын туралы ойының өзегі ретінде өрілген ұстаным желісі Абайдың мына сөзінен кейін мүлде үзіледі, жоққа шығарылады. Қаратай айтарға сөз таппай қалады.

Абайдың ғылыми өмірбаянының бір нұсқасында осы әңгімені Қаратай Құнанбайға айтады. Құнанбай Абайды шақырып алып, «көп сөз айтып, ұзақ ұрсыпты». Абай әке сөзін үндемей тыңдап, сыртқа шыққанда, Қаратай келіп: «Бала, қалай, қайсымыз жақсы екенбіз?» – деп сұрайды. Сонда Абай былай депті: «Бәсе, қайсы-

мыз жақсы екенбіз: біздің ортамызға жалғыз өзің келіп, ойдағыңның бәрін айтқанда, түгелімен құп тыңдағаннан басқамыз жоқ еді. Сендердің ортаңа келсек, қыруар жанды жалғыз шалың ауызға ұрып сөйлетпейді» (13, 82).

Абай бұл жерде де Қаратайды сөзден ұтып тұр. Қаратай секілді елге белгілі шешен, тиісті жерінде билік сөзін айтып жүрген майталман жорғаның өзін мүдіртіп, ой жарысында алға суырылып шығып кетеді. Абайдың ғылыми өмірбаянын жасау ісінде, Абайдың ақындық тұрғысының қалыптасу арналарын ашуда М. Әуезов үшін мұндай дерек көздерінде сақталған мәліметтердің құндылығы өлшеусіз зор еді. Мұндай дерек көздерінде сақталған мәліметтерге М. Әуезов ерекше назар аударған және соларға сүйене отырып Абайдың ойға жүйріктігі, сөзге шеберлігі негізіндегі терең білімнің, тарихи сананың, шешендік кемелдік пен азаматтық биік көзқарастың, ақындық айрықша тұрғының мәнін ашты.

Ел ортасының бір үлкен жиынында Құнанбай көп ортасында сөйлеп отырған уақытта Абай әлденеше оқталып, бір нәрсе айтқысы келіп, киліге беріпті. Сонда Құнанбай «тек отыр!» деп тоқтатып тастайды. Артынан ел арылып, жиыннан қайтып келе жатқанда, әкесі Абайды шақырып алып, көп алдында көлденеңдегені үшін наразылық айтады. Таласқан кінәсін Абай мойнына алады. Содан кейін Құнанбай: «Кезі келген жерде айтпақ болып жүрген сөзім бар еді, соны айтайын: ен әуелі – сен жұрттың бәріне күліп сөйлейсің, жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісіге қәдірің болмайды. Екінші – көрінгенмен жақын боласың, кісі талғамайтын, желбегей жүрген кісінің басына ел үйірілмейді. Ел алатын қылық ол емес. Үшінші мінің – орысшылсың, орыстың дұшпандығын ұмытасың» [14, 122], – депті.

Құнанбай заманындағы ел билеу үрдісі тұрғысынан қарағанда, осы айтылған ескертулердің әрқайсысының терең негізі бар. Үш міннің үшеуі де ел билігін ұстаған, жақсы мен жаманды, алыс пен жақынды өз өмір тәжірибесінде терең білген адамның көргендері мен көңіліне тоқығандарына негізделген. Құнанбай мін деп білген осы үш мінездің алдыңғы екеуінен бүгінгінің әкімқаралары да алыс, қашық. Қолында үлкенді-кішілі билігі барлардың қата-

рында жұрттың бәріне күліп сөйлейтін, жайдақ су сияқты, көрінгенмен жақын болған жан бүгінде де көзге түсе қоймайды.

Әкенің көрсеткен мініне орай Абайдың айтқан сөзі де орынды, жүйелі: «Қолында құралы бар бірен-саранға ғана тиетін шыныраудағы судан да қойшы-қоланшы, жалшы-жақыбайдың бәріне бірдей пайдасы тиетін жайдақ су артық деп білемін» [14, 122]. Абай қойшы-қолаң, жарлы-жақыбай көпке жаны ашуды, көптің қамын ойлауды, көпке пайдасын тигізуді әуестіктен емес, өзінің адамшылық көзқарасына сай таңдап тапқан мақсатына, мұратына лайықты болған соң жөн көріп отыр. Ал мұндай көзқарастың, соған сай мақсат пен мұраттың негізі «көптің қамын әуелден тәңірі ойлағаны» [1, 266] туралы түсінікте жатыр. Әкенің бірінші міні баласының «жұрттың бәріне күліп сөйлейтініне» байланысты. Тура, нақты айтылған айтылған осы мінін ол бейнелі, суретті сөзбен айшықтап, ажарлай түседі: «... жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды». Егер Абай өзінің жауабын әкесінің тура, нақты айтқан міні («жұрттың бәріне күліп сөйлейсің») негізінде қайтарса, онда, әрине, сөз жүйесі басқаша түзілген болар еді. Ашық, анық, нақты айтылған мінге ашық, анық, нақты сын айтылуы қажет. Жұрттың бәріне жан ашу, жылы жүзді, игі түсті болу бір басқа да, жұрттың бәріне күліп сөйлеу бір басқа. Жұрттың бәріне күліп сөйлеуді кісінің бойына мін санаған адамның сөзіне бала ғана емес, басқалар да тоқтайды. Бірақ Құнанбай бір мінді екі түрлі өрнекпен айтады: бірінші жолы – ашық, анық, нақты сөз өрнегімен; екінші жолы – бейнелі, образды, суретті сөз өрнегімен. Бірінші жағдай ашық, анық, нақты жауапты талап етеді. Екінші жағдайда ашық, анық, нақты жауап беру міндетті емес. Бірінші тарап бейнелі, образды, суретті айтқан мінге екінші тарап бейнелі, образды, суретті сөзбен жауап қайтаруға ерікті. Абайдың сөзінің ұтымды шығуының мәнісі осында. Сөз тапқан балаға әке қайта қолқа салмайды, бірақ өз пікірінен де қайтпайды.

Көпшіл болған жақсы. Көпке пайда тигізу игілікті. Адамзаттың бәрін бауыр тұту, бәрін сүю – адамшылықтың белгісі. Екінші жағынан, Абайдың өзі сүйген көп туралы сыны да мол. «... көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал» [2, 183], «Кісіге біліміне қарай болыстық қыл: татымсызға қылған болыстық адамды бұзады»

[2, 183], – деген сөзде үлкен мән жатыр. Олар өз тереңінде Құнанбайдың сынымен үндеседі. Айналып келгенде, әкенің сыны мен баланың ұстанымы арасында қарама-қайшылық жоқ, екеуінің пікірінің негізі бір. Бірақ әр нәрсенің өлшеуі, өлшемі болады. Өлшеуінен асқан жерде қай нәрсенің де шиі шығады.

Екінші сөзге – қазақ ескі бір заманда қой сияқты болған, бір қора қойды жалғыз қойшы «айт!» десе өргізіп, «шәйт!» десе жусата-тын заман еді. Одан бері келе ел түйе сияқты болды. Бір шетіне тас тастап «шөк!» деп дыбыстаған уақытында аңырып тұрып барып, бетін бұратын болды. Енді біздің заманымызда ел жылқы тәрізді болды. Мұны ақ қар, көк мұзда қар төсеніп, мұз жастанып, етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады. Еңбек сіңірген адам ғана ие боп, басшы бола алады. Орысшылсын, дегенге – оның қолында зор қуат, өнер, білімі бар. Егер сол өнер-білімді үйренуден қашсақ, ол надандық болар, жақсылық болмас. Мен өнер-білімі үшін орысшылмын» [13, 83-84], – депті.

Жазушы әке мен бала арасындағы сөзден олардың әрқайсысының белгілі бір әлеуметтік құбылысқа деген көзқарастарын аңғарады, әке мен баланың бір құбылысты екі түрлі көзқарас тұрғысынан бағалайтынын байқайды. Жеке тыңдағанда, әке сөзінде мін жоқ. Оның үстіне әке өзінің өмір тәжірибесінде дұрыстығына бір емес, әлденеше көз жеткізген пікірін айтады. Ал енді осындай өмірлік негізі берік пікірді баланың пікірімен салыстырып пайымдағанда, әкенің сөзінен гөрі баланың сөзі ұтымды, қисынды сияқты болып шығады. Баланың пікірі де терең, дәйекті, қисынды. Ең бастысы, Құнанбайдың сөзінде де, Абайдың сөзінде де қапы жоқ. Құнанбайдың пікірі оның өзінің өмір тәжірибесіне, өз заманының шындығына негізделген. Құнанбайдың өмір тәжірибесі, Құнанбайдың заманы тұрғысынан қарағанда, оның сөзінің арасынан қыл өтпейді, сынында, пікірінде шындықтан тыс, орынсыз айтылған ешбір қисын жоқ. Абайдың сөзінің ұтымды шығуы оның қисындарының Абайдың өз заманының шындығына негізделгенінде. Оның үстіне Абайдың пікірі оның өз заманының шындығына ғана негізделіп қоймайды, өз өмірінің мәдени өрісінде, өз өмірінің мәдени кезеңі мен кеңістігінде қалыптасқан ақындық-азаматтық тұрғысы деңгейінде сараланады.

М. Әуезов Абайдың өмірі, өзгелермен қарым-қатынасы, азаматтық тұрғысы туралы мәлімет беретін дерек көздерін сараптан өткізе отырып, өзі аңғарған, байқаған жайларға терең үніледі, тиісті қорытынды жасайды. Оның бір желісі мынадай: «Әкесімен осы айтысқан сөзі Абайдың бұрынғы жуандардан біржолата бөлекше зор програмын көрсетеді. Алдымен әкесінен өзгеше болмақ. Бұдан халық мұнын ойлаған, халыққа адал еңбек етіп, ел көпшілігімен қабыса табысам деген тілек танылады. Осы сөздің артынан ол өзі тұстас рубасының жаңағы әкелерге ұқсаған мінез-әрекеттерімен алысуға бекінеді. Ең алдымен әкенің ырқынан шығады. Өзі туралы «елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсам ғана жақсы адам боламын» деп есептейді. Бұл жөнде ол бұрын осындай ниетпен шыққан басшыны көрген жоқ еді. Өзі тұстастың бәрі де ескіше жуан болатын. Сол ортадан Абай үнемі етекбастыны, қара күшті, қарсылықты көрумен күн кешеді. Бірақ олардың кәрісіне де, жасына да бойұсынбайды, ірге бермейді» [13, 84].

М. Әуезовтің қорытындысынан Абайдың ақындық-азаматтық тұрғысын білдіретін бірнеше тілек-мұратты арнайы бөліп көрсеткенді дұрыс көреміз. Олар мынадай: а) халық мұнын ойлау; ә) халыққа адал еңбек ету; б) ел көпшілігімен қабысып, табысу; в) елге пайдасын тигізу; г) елге әділ басшылық жасау; д) адамгершілікті болу, т.б. Абайдың осындай озық мұрат-тілектеріне қайшы, қарсы бағыттағы топқа қатынасында да ерекшеліктер бар: олардың кәрісіне де, жасына да бойұсынбайды, ірге бермейді.

Абайдың азаматтық, әлеуметтік бетін анықтайтын қағидаларында, қорытынды ойлары мен тұжырымдарында М. Әуезов ғылыми танымының тереңдігін, тегеурінділігін көрсетеді. Ғұлама жазушының ақын өмірбаянына терең бойлап айтқан осы секілді қағидаларын, қорытынды ойларын жинақтап, жалпыландырып, бірбүтін құбылыс деңгейінде тұтастыратын болсақ, Абайдың ақындық тұрғысы туралы ұғымға келетін боламыз. Ақынның ақындық тұрғысын бүтін құбылыс дегенде, көрсетілген мұрат-тілектері осы бүтін құбылыстың құрамдас бөліктері болып шығады.

Абай «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінде:

Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазақта қара сөзге дес бермедім [2, 43], -

дейді. Ақын сөзін мақтанып айтып отырған жоқ, «жасында ғылым бар деп ескермегеніне, ержеткен соң қолына түспегеніне» өкініп, опынып айтып отыр. Ал өзінің «басқа шауып, төске өрлегені, қазақта қара сөзге дес бермегені» – ақиқат шындық. Ақиқат шындық – Абайдың шығармашылық даралығы мен даналығының негізі.

Билер сөзінде, шешендік өнерде жалқы тұжырымдар негізінде жалпы тұжырым жасау әдісі де, жалпы тұжырым негізінде жалқы құбылыстар туралы пікір тую әдісі де кеңінен көрініс тапқан. Бұл әдістер қазақ билері мен шешендерінің ұрпақтан ұрпаққа, дәуірден дәуірге жалғасып сұрыпталған, сараланған бай тәжірибесі негізінде қалыптасқан және ұдайы жетіліп отырған. Ойлаудың тереңдігін, билік сөздің, билік шешімнің бұлтартпас дәлелділігін қамтамасыз етуде билер мен шешендер жалқының негізінде жалпы пікір тую мен жалпының негізінде жалқы құбылыстар туралы тұжырым жасау әдістерін пайдалануда да үлкен шеберлік биігіне көтерілген. «Қазақта қара сөзге дес бермеген, басқа шауып, төске өрлеген» Абай осындай ортада қалыптасып, талантын ашты, даналық биігіне көтерілді.

Абай билер сөзіне, шешендік өнерге тән әдістер мен тәсілдерді, амалдар мен құралдарды, оларды қисынын тауып пайдаланудағы шеберлік үлгілерін ерте меңгеріп, өзінің билік ісінде де, шығармашылық еңбегінде де үлкен жетістіктерге жетті.

Билер сөзінің танымдық мәні, эстетикалық сипаты, қоғамдық-өзгертушілік қызметі, иландырушы, бағындырушы, билеп-төстеуші қуаты теңдессіз зор. Шешендік өнер үлгілерінде билік айтушы бидің сөзінің мінсіз өрілген кестесі, ойдың тереңдігі, пікірдің бұлтартпас дәлелділігі, сөздің дәлдігі, білім мен таным байлығы, ойлау тереңдігі мен сөйлеу шеберлігі, талант тағылымы Абайдың шығармашылық ойлауында балқып қорытылып, айрықша құбылысқа, бірбүтін дара қасиетке айналды, шығармашылық ойлаудың сара, мінсіз үлгісінің қалаптасуына негіз болды.

Билер сөзі, шешендік өнер – Абайдың ақындық даналығы мен азаматтық даралығының, шығармашылық мұрасындағы ұлттық және жалпыадамзаттық асыл құндылықтардың қайнар көзі.

Әдебиеттер

1. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1977. – I том.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1977. – II том.
3. Көпеев М.Ж. Шығармалары. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – VI том. – 396 б.
4. Бөкейханов Ә. Би һәм билік // Бөкейхан Ә. Таңдамалы / бас ред. Р. Нурғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 194-195-беттер.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1985. – Том 4. – С.77-104.
6. Гродеков Н.И. Киргизи и карагиргизи Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, 1889.
7. Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан шубырынды). – Алматы, 1991.
8. Құнзу тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. Бірінші кітап. – Пекин: Ұлттар баспасы, 1998.
9. Приметы на разные случаи / киргизский текст и русский перевод А. Диваева // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинск. обл. стат. ком. – Ташкент, 1901. – Том IX. – С. 54-59.
10. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в малой киргизской орде силу закона // Записки Оренбургского отдела Русского Географического общества. – Выпуск второй. – 1871. – Казань, 1871. – С.45-167.
11. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1975.
12. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
13. Әуезов М. Жырға томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – XVIII том.
14. Әуезов М. Абайды білімкер ойлы жасқа. – Алматы, 1997.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. Абай мұрасын пәнаралық зерттеудің өзекті мәселелері	6
II тарау. Абайтану тарихы	24
III тарау. Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың шығармашылық әлемі	88
IV тарау. Абай және билер сөзі	114
V тарау. Абай бағалауындағы байлам	149
VI тарау. Абай мен Ақыт	177
VII тарау. Абайдың қарасөзі: болмысы мен бітімі	203
VIII тарау. Абай шығармашылығындағы ұлттық және жалпыадамзаттық руханият арналары	237
ҚОРЫТЫНДЫ	264
ҚОСЫМША	267

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VIII том

Пәнаралық зерттеу

Авторлар:

*Дәдебаев Жангара, Әбдиманұлы Өмірхан,
Кәкішев Тұрсынбек, Бисенғали Зинол-Ғабден,
Сейітжанов Зүфар, Тілепов Жұмат, Салқынбай Анар,
Үмбетәев Мүбәрак, Тұрысбек Рахымжан,
Бисенбаев Пазылбек, Кәрібозов Ерхан*

Редакторы *К. Мухадиева*

Компьютерде беттеген *Ф. Қашева*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ №9173

Басуға 19.02.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84^{1/16}.
Көлемі 17,43 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4357.

Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.